

Οί «περι θρησκείας» διατάξεις στο Σύνταγμα του 1911

Με άφορμή τή συμπλήρωση 100 έτων από την ψήφισή του

ΓΕΩΡΓΙΟΥ Ι. ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ*

Ι. Από τις έκλογές τής 28ης Νοεμβρίου 1910, από τις όποιες έξήλθε νικητής ό Έλ. Βενιζέλος, προήλθε ή Β΄ Αναθεωρητική βουλή, ή όποία συνήλθε στις 8 Ίανουαρίου 1911 και άναθεώρησε τό τότε ισχύον Σ. 1864. Τό άναθεωρημένο Σύνταγμα, μαζί με τό Ψήφισμα τής Βουλής «περι έναρξεως τής ισχύος των κατ' άναθεώρησιν του Συντάγματος [...] διατάξεων» δημοσιεύθηκε στην Έφημερίδα τής Κυβερνήσεως του Βασιλείου τής Έλλάδος τήν 1η Ίουνίου 1911¹, συμπληρώθηκαν δέ τό παρελθόν έτος 100 έτη από τή θέση του σε ισχύ (1911-2011).

Τό Σ. 1911 μετέβαλε καταλυτικά τή μορφή του νεοελληνικού κράτους, καθώς με αυτό θεσπίζεται για πρώτη φορά ή μονιμότητα των δημοσίων υπαλλήλων και τό άμετάθετο (άρθρ. 102)· καθιερώνεται ή δωρεάν ύποχρεωτική στοιχειώδης εκπαίδευση (άρθρ. 16)· έπιτρέπονται οι άπαλλοτριώσεις μεγάλων εκτάσεων γής με άποζημίωση, όταν πρόκειται να έξυπηρετηθεί τό κοινωνικό συμφέρον (άρθρ. 17) κ.ο.κ². Η παρούσα συμβολή, όμως, θα περιοριστεί στην

---

* Ο κ. Γεώργιος Ί. Άνδρουτσόπουλος είναι [έκλεγμένος] Λέκτορας Έκκλησιαστικού Δικαίου στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Άθηνών - Δικηγόρος.

1. Τεύχ. Α΄, άριθ. φύλλ. 127.

2. Για τή σημασία του Σ. 1911 γενικότερα βλ. όλως προσφάτως Ν. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΥ, «Ο Βενιζέλος και ό θεσμικός έκσυγχρονισμός τής χώρας» σε: Θ. ΒΕΡΕΜΗ - ΗΛ. ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΥ - Β. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ [έπιμ.], Έλευθέριος Βενιζέλος, Άπό τήν τουρκοκρατούμενη Κρήτη στον Έθνικό Διχασμό, Άθήνα: έκδ. ΔΟΛ, 2011, σ. 99-117· προβλ. και τίς συμβολές στον τόμο: ΑΡΓ. ΒΑΤΣΑΚΗ - Μ. ΤΣΑΠΟΓΑΣ [έπιμ.], Ο Έλευθέριος Βενιζέλος και οι συνταγματικές άναθεωρήσεις από τό χθές στο σήμερα [Πρακτικά ήμερίδας τής 27 Νοεμβρίου 2006], Άθήνα-Κομοτηνή: έκδ. Άντ. Σάκκουλα, 2008, passim και Φ. Κ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Η συμβολή του Έλευθερίου Κ. Βενιζέλου στη διάπλαση του δημοσίου δικαίου» στον τόμο: Ν. ΚΛΑΜΑΡΗΣ - Ν. ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ [έπιμ.], Ο Έλευθέριος Βενιζέλος ως νομικός: ή συμβολή του στην αναμόρφωση του ελληνικού δικαίου: Πρακτικά συνεδρίου (Χανιά, 7-9 Ίουλίου 2001), Έθνικό Ίδρυμα Έρευνών και Μελετών «Έλευθέριος Κ. Βενιζέλος» - Τμήμα Νομικής ΕΚΠΑ, Άθήνα-Κομοτηνή: έκδ. Άντ. Ν. Σάκκουλα, 2003, σ. 191 έπ.

έξεταση τῶν διατάξεων, πού ρυθμίζουν τὰ «περὶ θρησκείας» ζητήματα, ὅπως αὐτὲς ἐνυλῶθηκαν στὴν ἐν λόγῳ συνταγματικὴ ἀναθεώρηση.

II. Τὸ Σ. 1911 περιέλαβε στὰ ἄρθρα 1 καὶ 2, ὅπως ἀμετάβλητες, τὶς ἀντίστοιχες διατάξεις τοῦ Σ. 1864, πού ἀφοροῦσαν στὶς σχέσεις μὲ τὴν Ἐκκλησία. Παρατηρεῖται, δηλαδή, καὶ ἐν προκειμένῳ ἡ στερεότυπη καὶ σχεδὸν μηχανιστικὴ, μὲ ἐπουσιώδεις μόνο λεκτικὲς διαφοροποιήσεις³, ἐπανάληψη τῶν «περὶ θρησκείας» διατάξεων τοῦ Σ. 1844, πού ψηφίστηκαν ἀπὸ τὴν Ἐθνοσυνέλευση τῆς 3ης Σεπτεμβρίου 1843 καὶ σφράγισαν ἀνεξίτηλα, ὅπως ἀποδείχθηκε, τὴ συνταγματικὴ μας ἱστορία.

Εἰδικότερα:

A. Στὸ ἄρθρ. 1 ἐδ. α' ὀρίζεται ὅτι «ἡ ἐπικρατοῦσα θρησκεία ἐν Ἑλλάδι εἶναι ἡ τῆς Ἀνατολικῆς Ὁρθοδόξου τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας».

Ὁ ὅρος «ἐπικρατοῦσα θρησκεία» δὲν ἀποτελεῖ βεβαίως καινοτομία τοῦ Σ. 1911. Χρῆση του ἔγινε γιὰ πρώτη φορὰ στὸ Σύνταγμα τοῦ Ἡνωμένου Κράτους τῶν Ἰονίων Νήσων 1817, στὸ ὁποῖο μεταφέρθηκε ἀπὸ τὸ Σύνταγμα τῆς Ἑπτανήσου Πολιτείας 1806, πού κάνει λόγο γιὰ «*Religione dominante*», προκειμένου νὰ διαστείλει τὴν Ὁρθόδοξη ἀπὸ τὴ Ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία, ἡ ὁποία χαρακτηρίζοταν «δεκτὴ καὶ προστατευομένη» καὶ ἀπὸ τὶς λοιπὲς θρησκείες, πού ἦταν ἀπλῶς «ἀνεκτές». Στὴ συνέχεια, ὁ ὅρος ἀπαντᾷ στὰ ἐπαναστατικὰ Συντάγματα 1821 ἀπὸ τὴ δωδεκαμελῆ «*Γερουσία τοῦ Ἀρείου Πάγου*», ὡς πρώτη συνέλευση τῶν Ἑλλήνων, μέλη τῆς ὁποίας ὑπῆρξαν, μεταξὺ ἄλλων, ὁ Ταλαντίου Νεόφυτος, ὁ Μενδενίτζης Γρηγόριος, ὁ Λιδωρικίου Ἰωαννίκιος καὶ ὁ Ἄνθιμος Γαζής, καὶ συγκεκριμένα στὴ Νομικὴ Διάταξη τῆς Ἀνατολικῆς Χέρσου Ἑλλάδος, ὅπου ὀρίστηκαν ἐπὶ λέξει τὰ ἑξῆς⁴: «Ἐν καὶ ὅλας τὰς θρησκείαις ... δέχεται ἡ Ἑλλάς καὶ τὰς τελετάς ... αὐτῶν κατ' οὐδένα τρόπον δὲν ἐμποδίζει, τὴν Ἀνατολικὴν ὁμως τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίαν ... μόνην ἀναγνωρίζει ὡς ἐπικρατοῦσαν θρησκείαν ... τῆς Ἑλλάδος»⁵.

3. Ἔτσι I. Μ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Ἐγχειρίδιο Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου*, Ἀθήνα-Θεσσαλονίκη: ἐκδ. Σάκκουλα, β' ἐκδ., 2011, σσ. 61-62.

4. Τι. Α', κεφ. πρῶτο, παράγραφος κατ' [= Δ. Θ. ΜΑΤΑΡΑΓΚΑ, *Δίκαιον Ἐκκλησίας - Πολιτείας Ἑλλάδος*: περιέχον ψηφίσματα, συντάγματα, νόμους, διατάγματα, νομολογίαν δικαστηρίων, δικαστικὰς ἀποφάσεις, γνωμοδοτήσεις εἰσαγγελέων, νομικῶν συμβούλων, ἐγκυκλίους Ἱερῶς Συνόδου, διάφορα ὑπουργικὰ ἔγγραφα: 1821-1837, τ. Α', Ἀθήνα: 1937, τύποις: Ἰωάν. Καὶ Ἄριστ. Γ. Παπανικολάου, σ. 2].

5. Βλ. ΑΡ. ΠΑΝΩΤΗ, *Τὸ Συνδικὸν τῆς ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησίας*, Ἀθήνα: τύποις Ἀθ. Σταμούλη, 2008, τ. Α', σ. 490, ὁ ὁποῖος ἀναφέρει ὅτι ὁ ἱστορικὸς ρόλος τῆς Ἐθναρχούσας Ἐκκλησίας στὴ σωτηρία τοῦ Γένους ἦταν αὐτὸς πού ἐπέβαλε τὴν ἀναγόρευσὴ τῆς σέ «ἐπικρατοῦσα», ὡς

Ἡ ἔννοια αὐτὴ ἔχει καταστῆ ἀπὸ τὴ θεωρία τοῦ δικαίου ἀντικείμενο πολλὰ ἐρμηνειῶν καὶ σημεῖο, ἔντονης κάποτε, ἐπιστημονικῆς τριβῆς. Ἄλλοτε ἡ ἐρμηνευτικὴ τῆς σημασιολογίας ἀπέδωσε σὲ αὐτὴν τὴν ἔννοια τῆς «ἐπίσημης θρησκείας τοῦ Κράτους», μὲ ἀναπόφευκτη συνέπεια τὴ σχετικοποίησι τοῦ δικαιώματος τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας, ὡστόσο σήμερον γίνεται, σχεδὸν ὁμοφώνως, δεκτὸ ὅτι ὁ χαρακτηρισμὸς «ἐπικρατοῦσα» ὀφείλεται στὸ γεγονός πῶς ἡ συντριπτικὴ πλειοψηφία τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ πρεσβεῖ τὸ ὀρθόδοξο δόγμα, χωρὶς ὅμως αὐτὴ ἡ διαπιστωτικὴ καταγραφή νὰ συνεπάγεται καὶ τὴν ἀπόλαυσι ἰδιαίτερων οὐσιαστικῶν προνομίων.

Ἀντιθέτως, ἡ ρύθμισι περὶ ἐπικρατοῦσας θρησκείας ἔχει ὡς πεδίο ἐφαρμογῆς τὸ ὀργανωτικὸ μέρος τοῦ πολιτεύματος (π.χ. τὴ νομικὴ μορφή τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας) καὶ τοὺς σκοποὺς πού τὸ κράτος ὑποχρεοῦται νὰ ὑπηρετῆ (π.χ. στὸ πλαίσιο τῆς ἐκπαιδύσεως), ἀλλὰ δὲν ἐκτείνεται σὲ ζητήματα ἀτομικῶν δικαιωμάτων, πολὺ περισσότερο δὲν νομιμοποιεῖ διακρίσεις σὲ βάρος πιστῶν ἄλλων θρησκειῶν, πλὴν τῆς ἐπικρατοῦσας. Τὴν ἐρμηνευτικὴ αὐτὴ ἐκδοχὴ υἰοθετεῖ καὶ ὁ [τότε] εἰσαγγελέας τοῦ Ἀρείου Πάγου καὶ ἐγκριτος νομομαθὴς *Δημοσθένης Τσιβανόπουλος*, ὁ ὁποῖος, ἐπιχειρώντας, τὸ ἔτος 1903, νὰ ἐννοιοδοτήσῃ τὸν σχετικὸ ὄρο, ἀποφαίνεται ὅτι ἐπικρατοῦσα θρησκεία «οὐδὲν ἄλλο σημαίνει ἢ ὅτι οἱ πλείονες τῶν Ἑλλήνων εἴμεθα ὀρθόδοξοι», χωρὶς ὡστόσο αὐτὴ ἡ διαπίστωσι νὰ ὀδηγεῖ σὲ ἀναγνώρισι ἐξουσίας καὶ πολιτικῆς ὑπεροχῆς τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας ἔναντι τῶν ἄλλων θρησκειῶν⁶.

Β. Στὸ ἀρθρ. 1 ἐδ. β' Σ. 1911 ὀρίζεται ὅτι «πᾶσα ἄλλη γνωστὴ θρησκεία εἶναι ἀνεκτὴ καὶ τὰ τῆς λατρείας αὐτῆς τελοῦνται ἀκωλύτως ὑπὸ τὴν προστασίαν τῶν νόμων».

Μὲ τὴν ἀναφορὰ τοῦ ὄρου «ἀνεκτὴ» εἶναι σαφὲς ὅτι ὁ συνταγματικὸς νομοθέτης τοῦ 1911 περιορίζεται νὰ διακηρύξῃ τὴν ἀνοχὴ τῆς πολιτείας ἀπέναντι σὲ

διαρκῆ ἔκφρασι τῆς ἐθνικῆς εὐγνωμοσύνης καὶ δικαιοσύνης· πρβλ. Γ. Δ. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, *Παράδοσι καὶ Ἀλλοτριώσι*, Ἀθήνα: ἐκδ. Δόμος, ε' ἔκδ., 2001, σ. 235, σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖον, ἡ ἀναφορὰ στὰ ἑλληνικὰ Συντάγματα, ἀρχῆς γενομένης ἀπὸ τὰ ἐπαναστατικὰ, τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας ὡς ἐπικρατοῦσας ὀφείλεται στὸ γεγονός ὅτι «οἱ ἐπαναστατημένοι Ἕλληνες, γνωρίζοντας τὴ δύναμι τῆς Ὁρθοδοξίας καὶ τὴ "δυναμικὴ" τῆς Ἐκκλησίας στὸν Ἀγῶνα, ἀπὸ τὴν ἀρχὴ θέλησαν νὰ ἐκφράσουν τὴν ὀρθόδοξὴ αὐτοσυνειδησίαν τους».

6. Βλ. τὴν ἀγόρευσι τοῦ τότε Εἰσαγγελέα τοῦ Ἀρείου Πάγου ΔΗΜΟΣΘΕΝΗ ΤΣΙΒΑΝΟΠΟΥΛΟΥ (1903), πού δημοσιεύεται, ὑπὸ τὸν τίτλο «Αἵρεσιῶται – Ὁρια ἀνεξιθρησκείας – Προσηλυτισμός», σέ: Νέοι Πανδέκται Α', Πλήρης συλλογὴ τῶν ἀπὸ τῆς συστάσεως τοῦ ἑλληνικοῦ Βασιλείου μέχρι σήμερον γραφειῶν Νομικῶν Διατριβῶν, [ἐπιμ. Νικολ. Κουντουριώτου], Ἐν Ἀθήναις: ἐκδ. οἶκος Γεωργίου Δ. Φέξη, 1905, σ. 379 ἐπ., ἰδίως σ. 383.

κάθε άλλη, εκτός της επικρατούσας, θρησκεία, να κατοχυρώσει, δηλαδή, άπλως μιὰ μορφή θρησκευτικής άνοχής, ένα είδος *άνεξιθρησκείας* και όχι ένα δικαίωμα θρησκευτικής έλευθερίας. Και τούτο, παρὰ τὸ γεγονός ότι ἡ πρόβλεψη στὸ ἴδιο ἄρθρο περὶ «*ἀκώλυτης άσκησης τῆς λατρείας*» κάθε γνωστῆς θρησκείας και μάλιστα «*ὑπὸ τὴν προστασίαν τῶν νόμων*» εὐνοεῖ πιθανῶς και τὴν ἄποψη ὅτι τὸ Σ. 1911 θέλησε νὰ ἐξασφαλίσει κάτι περισσότερο ἀπὸ τὴν άνεξιθρησκεία, ἀφοῦ ἡ ἀκώλυτη άσκηση τῆς λατρείας προϋποθέτει, εκτός τῆς άνοχής, και κάθε θετική ἐνέργεια τῆς πολιτείας πρὸς διασφάλισή της.

Οἱ δύο ὅροι διαφέρουν ἐννοιολογικῶς. Ἡ *άνεξιθρησκεία* (tolerantia) ταυτίζεται με τὴν άνοχή, τὴν ἀδιαφορία πὸν δείχνει τὸ κράτος ἀπέναντι στὶς θρησκείες πὸν πρεσβεῦουν οἱ πολῖτες του, ἡ ὅποια τοὺς δημιουργεῖ ἄπλως τὴν πραγματική δυνατότητα λατρείας τοῦ θείου, σύμφωνα με ὅσα τοὺς ὑπαγορεύει ἡ συνειδήσή τους, χωρὶς ὅμως και ἀντίστοιχο δικαίωμα ἔναντι τοῦ κράτους, ἐνῶ ἡ *θρησκευτική έλευθερία* ἔχει εὐρύτερο και θετικότερο περιεχόμενο, ἀφοῦ θεμελιώνει, ἀγωγήμη μάλιστα, ἀξίωση ἀπέναντι στὸ κράτος ἀφενὸς νὰ μὴν ἐπεμβαίνει, με πράξη ἢ παράλειψή του, τόσο στὴ διαμόρφωση τῶν ὁποίων θρησκευτικῶν πεποιθήσεων (*έλευθερία τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως*) ὅσο και στὴν ἐκδήλωσή τους (*έλευθερία τῆς λατρείας*) και ἀφετέρου νὰ λαμβάνει κάθε πρόσφορο μέτρο γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τῆς άσκήσεώς της.

Στὴν προκειμένη περίπτωση πάντως ἡ προσθήκη τοῦ ὅρου «*άνεκτή*» στὸν προσδιορισμὸ τῆς δράσεως κάθε γνωστῆς, πλὴν τῆς επικρατούσας, θρησκείας ἀποδυναμώνει οὐσιωδῶς τὸν παραπάνω ἰσχυρισμὸ, ὅτι, δηλαδή, ἐδῶ μπορεῖ νὰ κατοχυρώνεται και τὸ δικαίωμα στὴ θρησκευτική έλευθερία, ἀφοῦ στὴν τελευταία περίπτωση τὰ συνταγματικά κείμενα χρησιμοποιοῦν, ἀντὶ τοῦ ὅρου «*άνεκτή*», τὴ φράση «*πᾶσα γνωστή θρησκεία εἶναι έλευθέρα*», ὅπως συμβαίνει, λόγου χάρη, τόσο στὸ Σ. 1952 ὅσο και στὸ ἰσχύον Σ. 1975 (ἄρθρ. 13 §2). Ἔτσι, παρὰ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Ἐλ. Βενιζέλος, ἡ συμβολὴ τοῦ ὁποίου στὴ συνταγματική ἀναθεώρηση 1911 ὑπήρξε, σὲ ἄλλα σημεία, καθοριστική, διακρινόταν, ὡς πρὸς τὴν πολιτική του, ἀπὸ ἕναν θρησκευτικὸ φιλελευθερισμὸ, δὲν προχώρησε ἐν προκειμένῳ σὲ διεύρυνση τῆς προστασίας τῆς θρησκείας, κατοχυρώνοντας συνταγματικῶς τὴ θρησκευτική έλευθερία, ἀλλὰ ἐπανέλαβε στὸ Σ. 1911 τὴ διατύπωση τῶν προγενέστερων Συνταγμάτων 1844 και 1864, τὰ ὅποια θεωράκιζαν τὴν, ἀσφαλῶς στενότερη, ἔννοια τῆς άνεξιθρησκείας⁷.

7. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ ἐπιρρωνύεται και ἀπὸ τὴ συνεκτίμηση τοῦ περιεχομένου τῶν λοιπῶν

Γ. Στο ίδιο έδ. β' άρθρ. 1 Σ. 1911 προβλέπεται επίσης «ή απαγόρευση του προσηλυτισμού και κάθε άλλης επέμβασως κατά της επικρατούσας θρησκείας».

1. Η διάταξη αυτή αποτελεί στερεότυπη επανάληψη της αντίστοιχης διατάξεως του Σ. 1844 (άρθρ. 1). Ένόψει του ότι το Σ. 1911 αναγνωρίζει ένα καθεστώς άνεξιθρησκείας, όπως ήδη αναφέρθηκε παραπάνω, δέν καθίσταται δυσεξήγητο το γεγονός ότι σκοπός του Συντάγματος είναι κατεξοχήν ή προστασία της επικρατούσας θρησκείας, αφού απαγορεύεται όχι μόνο ο προσηλυτισμός, αλλά και κάθε άλλη επέμβαση κατ' αυτής. Μάλιστα, ή απαγόρευση του προσηλυτισμού εντάσσεται, ασφαλώς όχι τυχαίως, στίς διατάξεις εκείνες πού ρυθμίζουν την οργάνωση της Πολιτείας και τη θέση της επικρατούσας θρησκείας, πράγμα τὸ ὁποῖο ἀναμφιβόλως σημασιοδοτεῖ τὴν προνομιακὴ φροντίδα τῆς Πολιτείας γιὰ τὴν προστασία τῆς επικρατούσας θρησκείας⁸.

Αὐτὴ ἡ συνταγματικὴ ἀπαγόρευση τοῦ προσηλυτισμοῦ, τῆς ἀθέμιτης δηλαδὴ προσπάθειας διεισδύσεως στὴ θρησκευτικὴ συνείδηση τοῦ «ἄλλου», κύρωσε νομοθετικῶς ὁ Α.Ν. 1363/1938 (άρθρ. 4)⁹, καρπὸς τῆς μεταξικῆς δικτατορίας τῆς 4ης Αὐγούστου 1936¹⁰, ὁ ὁποῖος θεσπίστηκε γιὰ νὰ διασφαλίσῃ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν ἀρθρ. 1 καὶ 2 Σ. 1911, ἥτοι τὴν προστασία τῆς επικρατούσας Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας. Ἐπομένως, ποινικῶς κολάσιμος ἦταν μόνο ὁ προσηλυτισμὸς πὺν διενεργεῖτο εἰς βάρος τῆς επικρατούσας, καὶ ὄχι [καί] κάθε ἄλλης, γνωστῆς, κατὰ τὴν ἔννοια τοῦ Συντάγματος, θρησκείας.

2. Στο ίδιο πλαίσιο τῆς προνομιακῆς προστασίας τῆς επικρατούσας θρησκείας εντάσσεται καὶ ἡ πρόβλεψη τοῦ ἀρθρ. 14 Σ. 1911, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο

«περὶ θρησκείας» διατάξεων τοῦ Σ. 1911, οἱ ὁποῖες, μεταξύ ἄλλων, ἀπαγορεύουν τὸν προσηλυτισμὸ πὺν σφερέται μόνο κατὰ τῆς επικρατούσας θρησκείας, ἐνῶ ἡ δυνατότητα κατασχέσεως ἐφημερίδων καὶ ἄλλων ἐντύπων εἶναι, σύμφωνα μὲ αὐτές, ἐξαιρετικῶς ἐπιτρεπτὴ μόνο στὴν περίπτωση πὺν αὐτὰ προσβάλλουν τὴ χριστιανικὴ καὶ ὄχι [καί] ὁποιαδήποτε ἄλλη γνωστὴ θρησκεία.

8. Βλ. προσφάτως Γ. Ι. ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ θρησκευτικὴ ἐλευθερία κατὰ τὴ νομολογία τοῦ Ἀρείου Πάγου*, [= Βιβλιοθήκη Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου, Σειρὰ Β' : Μελέτες, 1], 2010, σ. 267 ἐπ.

9. Βλ. τίς σχετικὲς διατάξεις σὲ Ι. Μ. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, *Θεμελιώδεις διατάξεις σχέσεων Κράτους-Ἐκκλησίας* [= Βιβλιοθήκη Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου, Σειρὰ Α' : Πηγές, 1], Ἀθήνα - Κομοτηνὴ: ἐκδ. Ἀντ. Σάκουλα, β' ἐκδ., 2006, σ. 11 ἐπ.

10. Γιὰ τίς κυριότερες νομοθετικὲς πρωτοβουλίες τῆς μεταξικῆς δικτατορίας, βλ. ὅπως προσφάτως Α.Π. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, «Τὸ δίκαιο καὶ ἡ νομικὴ ἐπιστὴμη ὑπὸ τὸ καθεστὸς τῆς 4ης Αὐγούστου», ΧρῆΔ 2012, 3 ἐπ. (ἐδῶ σ. 8).

«ἐπιτρέπεται κατ' ἐξαιρέσιν ἢ κατάσχεσις [sc. ἐφημερίδων καὶ ἄλλων ἐντύπων διατριβῶν] μετὰ τὴν δημοσίευσιν, ἔνεκα προσβολῆς κατὰ τῆς χριστιανικῆς θρησκείας ἢ κατὰ τοῦ προσώπου τοῦ Βασιλέως...».

Εἶναι προφανές ὅτι ἡ δυνατότητα κατασχέσεως ἐφημερίδων καὶ ἄλλων ἐντύπων εἶναι ἐξαιρετικῶς ἐπιτρεπτή μόνο στὴν περίπτωση πού αὐτὰ προσβάλλουν τὴ χριστιανικὴ καὶ ὄχι [καί] ὁποιαδήποτε ἄλλη γνωστὴ θρησκεία. Μάλιστα, ὅπως πληροφοροῦμαστε ἀπὸ τὴ Β' Ἐκθεσὴ τῆς Ἀναθεωρητικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Συντάγματος, ἡ ὁποία ὑποβλήθηκε κατὰ τὴν 38ῃ (ΛΗ') συνεδρία τῆς Ἀναθεωρητικῆς Βουλῆς τῆς 1^{ης} Μαρτίου 1911, ἡ πρότασις τοῦ τότε βουλευτῆ Λακωνίας Χρ. Πετρέα γιὰ τὴν ἀπάλειψη τῶν διατάξεων πού προνοοῦν περὶ τῆς κατασχέσεως ἐντύπων, τὰ ὁποῖα προσβάλλουν τὴ χριστιανικὴ θρησκεία, δὲν ἔγινε ἀποδεκτὴ ἀπὸ τὴ συντριπτικὴ πλειοψηφία τῶν μελῶν τῆς Ἐπιτροπῆς¹¹, ἡ ὁποία συνεδρίασε ὑπὸ τὴν προεδρία τοῦ Στ. Δραγούμη καὶ μὲ εἰσηγητὴ τὸν Κ. Ρακτιβάν, μετέπειτα πρῶτο πρόεδρο τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας (1929) καὶ πρόεδρο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (1933)¹².

Δ. Ἡ καινοτομία τοῦ Σ. 1911 ἔγκειται στὴν προσθήκη παρ. 2 στοῦ ἄρθρ. 2 τοῦ Συντάγματος, κατὰ τὴν ὁποία «Τὸ κείμενον τῶν Ἀγίων Γραφῶν τηρεῖται ἀναλλοίωτον ἢ εἰς ἄλλον γλωσσικὸν τύπον ἀπόδοσις τούτου, ἄνευ τῆς προηγουμένης ἐγκρίσεως καὶ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Μεγάλῃς τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας, ἀπαγορεύεται ἀπολύτως».

1. Ἀφορμὴ γιὰ τὴ θέσπισις τόσο τῆς συγκεκριμένης διατάξεως ὅσο καὶ ἐκείνης τοῦ ἄρθρ. 107 Σ. σχετικῶς μὲ τὴν ἐπίσημη γλῶσσα τοῦ Κράτους¹³ ἀποτέλεσαν τὰ αἵματηρὰ γεγονότα τοῦ 1901, τὰ λεγόμενα «Εὐαγγελικά»¹⁴,

11. Μόνο τὸ μέλος τῆς Ἐπιτροπῆς Εὐστ. Κουλουμβάνης ἐξέφρασε τὶς ἐπιφυλάξεις του γιὰ τὸ περιεχόμενο τοῦ ἄρθρ. 14 Σ. 1911.

12. Βλ. σχετικῶς Μ. ΔΑΒΗ - Γ. ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ [ἐπιμ.], *Τὸ νέον Σύνταγμα. Τὸ ἱστορικὸν τῆς ἀναθεωρήσεως καὶ ὅλα τὰ ἐπίσημα κείμενα*, ἐν Ἀθήναις: τύποις «Καλλιτεχνικῆς Ἐπιθεωρήσεως», 1911, σσ. 194-195.

13. Ἀρχικῶς τὸ ἄρθρ. 107 εἶχε προβλεφθεῖ κατὰ τὴ διαδικασία τῆς συνταγματικῆς ἀναθεωρήσεως ὡς §2 τοῦ ἄρθρ. 1 Σ. πού ἀναφέρεται στὶς «περὶ θρησκείας» διατάξεις, ὡστόσο, κατὰ τὴν ψήφισις ἐπὶ τοῦ συνόλου τοῦ ἀναθεωρηθέντος Συντάγματος ἀπὸ τὴ Βουλὴ, ἀποσπάσθηκε ἀπὸ τὸ ἄρθρ. 1 καὶ ἀποτέλεσε αὐτοτελὲς ἄρθρο, μὲ ἀριθ. 107: *ibidem*, σ. 249.

14. Γιὰ τὰ Εὐαγγελικά βλ., *inter alia*, ΕΜΜ. Γ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ, *Τὰ Εὐαγγελικά. Τὸ πρόβλημα τῆς μεταφράσεως τῆς Ἀγίας Γραφῆς εἰς τὴν νεοελληνικὴν καὶ τὰ αἵματηρὰ γεγονότα τοῦ 1901*, ἐν Ἀθήναις: 1976· Ν. ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΑΔΗ - ΟΥΡ. ΚΑΪΑΦΑ [ἐπιμ.], *Εὐαγγελικά 1901 - Ὁρσετικά 1903: νεωτερικὲς πιέσεις καὶ κοινωνικὲς ἀντιστάσεις*, Ἐπιστημονικὸ Συμπόσιο (31 Ὀκτω-

τά όποια έλαβαν χώρα λόγω τής μεταφράσεως του Εύαγγελίου στη δημοτική¹⁵.

Συγκεκριμένως, ή έφημερίδα «Άκρόπολις», στο φύλλο τής Κυριακής 9 Σεπτεμβρίου 1901, ξεκίνησε τή δημοσίευση τής μετάφρασης των Εύαγγελίων, ή όποια είχε έκπονηθεί από τον λόγιο βαμβακέμπορο Άλέξανδρο Πάλλη, αρχίζοντας από εκείνο του Ματθαίου. Ό ακριβής τίτλος ήταν: «*Ό Νέα Διαθήκη κατά τον αρχαιότατο κώδικα, μεταφρασμένη από τον Άλεξ. Πάλλη. Μέρος πρώτο. Τ' Άγια Εύαγγέλια. Κατά τον Ματθαϊόν*». Στο φύλλο αυτό, τó κύριο άρθρο αναφερόταν στο έργο τής μετάφρασης και είχε ως τίτλο: «*Τό Εύαγγέλιον εις γλώσσαν του λαού. Τό έργον τής βασιλίσεως ή "Άκρόπολις" τó συνεχίζει*» και καταλήγοντας, έγραφε «Ό "Άκρόπολις" νομίζει ότι επιτελεί μέγιστον άναμορφωτικόν έργον, διαδίδουσα εις τας μυριάδας των άναγνωστών της τó κήρυγμα του Χριστού, τó όποιον μέχρι τής σήμεραν ήτο με πολλαπλάς σφραγισμένον σφραγίδας. Άπό τής σήμεραν δικαίως δυνάμεθα να έπιφωνήσωμεν: "Όύτω λαμπάτω τó φώς!"». Ό ιδρυτής και διευθυντής τής έφημερίδας Βλάσης Γαβριηλίδης, φυσιογνωμία προοδευτική, έκρινε ότι «θεάρεστον έργον είναι» να φθάσει σε κάθε έλληνικό σπίτι και να «γίνει άπολύτως άντιληπτόν» από κάθε Όρθόδοξο Έλληνα τó Εύαγγέλιο. Όπως διαπιστώθηκε άργότερα, ό Γαβριηλίδης ένήργησε έχοντας τή σύμφωνη γνώμη του τότε Άρχιεπισκόπου Άθηνών Προκοπίου Β' [Οικονομίδη] για τή δημοσίευση του Εύαγγελίου. Ό δημοσίευση διακόπηκε στις 20 Όκτωβρίου λόγω των μεγάλων άντιδράσεων, δηλαδή πολύ πιό νωρίς από τά γεγονότα του Νοεμβρίου. Ό μετάφραση αυτή δημοσιεύτηκε τελικώς όλόκληρη τó 1902 στο Λίβερπουλ τής Μ. Βρετανίας, τή μόνιμη κατοικία του Πάλλη.

Τή μετάφραση του Πάλλη καταδίκασε πρώτος ό νέος Οικουμενικός Πατριάρχης Ίωακείμ ό Γ', ό όποιος, τον Όκτώβριο 1901, με πατριαρχική και συ-

βρίου και 1 Νοεμβρίου 2003), Άθήνα: εκδ. Σχολή Μωραΐτη και Έταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 2005, σσ. 300.

15. Να σημειωθεί έδω ότι ή πρώτη άπόπειρα μεταφράσεως τής Άγ. Γραφής στη νεοελληνική έγινε τó 1536 από τον Κερκυραίο ίερομόναχο Ίωαννίκιο Καρτάνο, ό όποιος, φυλακισμένος στη Βενετία, γράφει τó βιβλίο «*Ό Παλαιά τε και Νέα Διαθήκη, ήτοι τó άνθος και άναγκαϊον αυτής*», τó όποιο περιλαμβάνει 150 άποσπάσματα τής Παλαιάς και Καινης Διαθήκης (βλ. προσφάτως ΕΛΕΝΗ ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ-ΠΑΝΟΥ [έπιμ.], Ίωαννίκιου Καρτάνου, «*Ό Παλαιά τε και Νέα Διαθήκη*», Άθήνα: εκδ. Κέντρο Έλληνικής Γλώσσας, 2000, σσ. 619), ενώ έναν αιώνα άργότερα, τó 1638, πραγματοποιείται ή πρώτη πλήρης νεοελληνική μετάφραση από τον μοναχό Μάξιμο Καλλιπολίτη.

νοδική ἐγκύκλιό του πρὸς τὸν Πρόεδρο καὶ τὰ μέλη τῆς Ἱ. Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, τοὺς καλοῦσε νὰ λάβουν ἀντίστοιχη θέση, στὴν ἴδια δὲ κατεύθυνση κινήθηκε καὶ ἡ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ἡ ὁποία, κατὰ τὴ συνεδρία τῆς 3^{ης} Νοεμβρίου 1901, ἐνέκρινε ὑπόμνημα, ἀποτελούμενο ἀπὸ 20 στενογραφημένες μεγάλες σελίδες, πὸν ὑποστήριζε τὴν ἀποψη ὅτι ἡ μετάφραση τοῦ Εὐαγγελίου θὰ καθίστατο «ἐπιβλαβῆς θρησκευτικῶς καὶ ἔθνικῶς»¹⁶. Στὶς 17 Ὀκτωβρίου ἐπιλήφθηκε τοῦ θέματος ἡ Ἱ. Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, καταδικάζοντας ὡς βέβηλη κάθε μετάφραση τοῦ Εὐαγγελίου σὲ ἀπλούστερη ἑλληνικὴ γλῶσσα. Ἡ σχετικὴ, ὅμως, ἀπαγορευτικὴ ἐγκύκλιος, πὸν ὑπογράφεται ἀπὸ τὸν Ἀθηνῶν Προκόπιο ὡς Πρόεδρο τῆς Ἱ. Συνόδου καὶ τοὺς Σύρου, Τήνου καὶ Ἄνδρου Μεθόδιο, Ὑδρας καὶ Σπετσῶν Ἀρσένιο, Τριφυλίας καὶ Ὀλυμπίας Νεόφυτο καὶ Παροναξίας Γρηγόριο, ὡς Μέλη, δημοσιεῦθηκε πολὺ καθυστερημένα, 21 μέρες ἀργότερα, στὶς 7 Νοεμβρίου 1901¹⁷.

Ἡ δημοσίευση τῆς μετάφρασης τοῦ Πάλλη προκάλεσε μεγάλο θόρυβο. Ἐξ αὐτοῦ τοῦ λόγου, στὶς 8 Νοεμβρίου 1909, ἡμέρα Πέμπτη καὶ ὥρα 2 τὸ μεσημέρι, πραγματοποιήθηκε στοὺς Στύλους τοῦ Ὀλυμπίου Διὸς μεγάλο φοιτητικὸ συλαλητήριο, κατὰ τὸ ὁποῖο πραγματοποιήθηκαν αἱματηρὲς συγκρούσεις μὲ τὴν ἀστυνομία μὲ 8 νεκροὺς καὶ 70 τραυματίες! Τὰ ἐπεισόδια αὐτὰ προκάλεσαν τὴν παραίτηση τῆς κυβερνήσεως Θεοτόκη καὶ τὴν παύση τοῦ Μητροπολίτη Ἀθηνῶν Προκοπίου, ὁ ὁποῖος, ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, εἶχε ταχθεῖ ὑπὲρ τῆς μεταγλώττισης.

2. Τὰ γεγονότα αὐτὰ συσπείρωσαν τοὺς ὑποστηρικτὲς τῆς καθαρεύουσας, μὲ ἀποτέλεσμα ἡ σχετικὴ ἀντιπαράθεση στὴν Ἀναθεωρητικὴ Βουλὴ νὰ εἶναι ἰδιαιτέρως ὀξεῖα. Ἔτσι, σὲ βουλευτὴ, ὁ ὁποῖος ζητοῦσε νὰ υἱοθετηθεῖ συνταγματικὴ διάταξη πὸν νὰ ὀρίζει ὅτι: «ἡ ἐν τῷ δημοτικῷ σχολείῳ ἐπιτυγχανομένη γλωσσικὴ μόρφωσις δέον νὰ καθιστᾷ τοὺς παῖδας ἱκανοὺς νὰ ἐννοῶσι τὰς μὴ ὑπερβαίνουσας τὴν ἀντίληψιν αὐτῶν περικλοπᾶς τοῦ Ἱεροῦ Εὐαγγελίου ἐκ τοῦ πρωτοτύπου», ὁ Βενιζέλος ἀπαντοῦσε: «Εἶναι ἀδύνατον ἤδη [...] [ν]ὰ ἀποκλείσωμεν ἀπὸ τὰ διδασκτικὰ βιβλία ποίημα ἢ καὶ κάθε ἄλλο γραπτὸν μνημεῖον, τὸ

16. Ἔτσι ἐφημ. «Ἐμπρός», 4 Νοεμβρίου 1901, ἔτ. Ε', ἀριθ. φύλ. 1804, σ. 2.

17. Βλ. Θ. ΣΤΡΑΓΚΑ, *Ἐκκλησίας Ἑλλάδος Ἱστορία ἐκ πηγῶν ἀμειωδῶν 1817-1967*, τόμ. Α', Ἀθῆναι: 1969 (ἀνατύπωση: 2001), σ. 522-525, ὅπου δημοσιεύεται ἡ μὲ ἀριθ. πρωτ. 3171/687 συνοδικὴ ἐγκύκλιος «Περὶ ἀποδοκίμασις καὶ κατακρίσεως πάσης μεταφράσεως τοῦ Ἱεροῦ Εὐαγγελίου εἰς ἀπλουστέραν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν».

ὁποῖον δὲν εἶναι γεγραμμένον εἰς τὴν ἐπίσημον γλῶσσαν, διότι ἡ δημοτικὴ ἡμῶν ποιήσις εἶναι ἐκ τῶν ἐθνικῶν κειμηλίων [...]¹⁸. Σύμφωνα, λοιπόν, μὲ τὸν τότε πρωθυπουργό, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε ὁ ἐμπνευστὴς τοῦ ἄρθρ. 107 Σ., ἐνόησε τοῦ ὅτι ἐπίσημη γλῶσσα τοῦ Κράτους θὰ ἦταν ἐκείνη στὴν ὁποία θὰ συντάσσονταν τὸ πολίτευμα καὶ τὰ κείμενα τῆς ἐλληνικῆς νομοθεσίας, ἐὰν στὸ μέλλον ὁ νομοθέτης ἀποφάσιζε νὰ χρησιμοποιήσῃ τὴ δημοτικὴ, ἢ τελευταία θὰ καθιερωνόταν περίπου αὐτομάτως ὡς ἐπίσημη γλῶσσα τοῦ κράτους.

Μόνο γιὰ τὴ μεταγλώττιση τῶν Ἁγίων Γραφῶν χρειάζοταν σχετικὴ ἄδεια. Στὸ σημεῖο αὐτό, νὰ διευκρινιστεῖ ὅτι ἐσφαλμένως ὑποστηρίζεται πὼς αὐτὴ ἢ προηγούμενη ἔγκριση ἔπρεπε ἀναγκαιῶς νὰ προέρχεται ἀπὸ μόνον τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ νὰ παρακάμπτεται ἐπομένως ἢ Αὐτοκέφαλη Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος. Καὶ τοῦτο, διότι, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ ἐπίσημα Πρακτικὰ τῆς Β' Ἀναθεωρητικῆς Βουλῆς, κατὰ τὴν ψήφιση τοῦ συνόλου τῶν διατάξεων τοῦ ἀναθεωρημένου Συντάγματος, μὲ πρόταση τοῦ πρωθυπουργοῦ Ἐλ. Βενιζέλου, προστέθηκε ἡ λέξις [«καί»] στὴν §2 τοῦ ἄρθρ. 2 Σ. 1911 πρὶν ἀπὸ τὴ φράση «τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Μεγάλῃς τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας», μὲ ἀποτέλεσμα ἡ Βουλὴ νὰ ἀποδεχθεῖ τὴν ἐξῆς σχετικῶς ἐρμηνεία: «Ψηφίσασα ἡ Βουλὴ τὴν προσθήκην ταύτην περὶ τοῦ κειμένου τῶν Ἁγίων Γραφῶν, ἐθεώρει, ὡς ἐκ τῶν ὁρισμῶν τοῦ ὅλου ἄρθρου αὐτονόητον, ὅτι ἐξυπακούεται ἡ προηγούμενη ἔγκρισις καὶ τῆς αὐτοκεφάλου Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος»¹⁹. Ἐπομένως, ἡ μεταγλώττιση τῶν Ἁγίων Γραφῶν ἦταν ἐπιτρεπτή, σύμφωνα μὲ τὴ συγκεκριμένη συνταγματικὴ ἐπιταγή, μόνον κατόπιν τῆς προηγούμενης ἐγκρίσεως τόσο τῆς αὐτοκέφαλης Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ὅσο [καί] τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου.

3. Ἡ διάταξη αὐτὴ ἐπαναλήφθηκε, σχεδὸν ἀμετάβλητη, σὲ ὅλα τὰ μεταγενέστερα Συντάγματα. Εἰδικότερα, στὰ Σ. 1925 καὶ 1927 (ἄρθρ. 9 §5 καὶ ἄρθρ. 1 §5 ἀντιστοίχως) ὁρίστηκε ὅτι ἀπαγορεύεται ἡ ἀπόδοση τοῦ κειμένου τῶν Ἁγίων Γραφῶν σὲ ἄλλο γλωσσικὸ τύπο «ἄνευ τῆς προηγούμενης ἐγκρίσεως τῆς Ἐκκλησίας» γενικῶς, ἐνῶ στὸ Σ. 1952 (ἄρθρ. 2 §2) διευκρινίστηκε, *expressis verbis*, ὅτι χρειάζεται ἡ προηγούμενη ἔγκριση σωρευτικῶς «τῆς Αὐτοκεφάλου Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Μεγάλῃς τοῦ Χριστοῦ

18. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ, ὅπ.π. (σημ. 2), σ. 110.

19. Βλ. *Τὸ Σύνταγμα τοῦ 1911*, ὡς ἐτροποποιήθη ὑπὸ τῶν ἀπὸ τῆς 16^{ης} Ὀκτωβρίου 1935 καὶ ἐφεξῆς ἐκδοθεισῶν Συνταγματικῶν Πράξεων κ.λπ., ἐν Ἀθήναις: ἐκ τοῦ Ἐθνικοῦ Τυπογραφείου, 1936, σ. 5 [= *Τὸ νέον Σύνταγμα*, ὅπ.π. (σημ. 12), σ. 250].

Ἐκκλησίας», διατύπωση ἢ ὁποία μεταφέρθηκε αὐτολεξεῖ τόσο στὰ συνταγματικά κείμενα τῆς δικτατορίας 1968 καὶ 1973 (ἄρθρ. 1 §4) ὅσο καὶ στὸ ἰσχύον Σ. 1975 (ἄρθρ. 3 §3), στὸ ὁποῖο ἀπλῶς προστέθηκε ἡ λέξη «ἐπίσημος» («ἢ εἰς ἄλλον γλωσσικὸν τύπον ἐπίσημος μετάφρασις»), στὴ συζήτηση δὲ πού συνοδεύτηκε στὴ Βουλὴ διευκρινίστηκε ἡ ἔννοια τῆς «ἐπίσημης» μετάφρασης.

III. Εἶναι κοινὸς τόπος ὅτι στὴ συνταγματικὴ ἀναθεώρηση 1911, πέρα ἀπὸ τὸ ζήτημα τῆς μεταγλώττισης τῆς Ἀγ. Γραφῆς, δὲν ἐμφανίζεται τὸ ἔντονο προσωπικὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Ἑλ. Βενιζέλου, πού εἶναι μαρτυρημένο σὲ ἄλλες διατάξεις τοῦ Συντάγματος. Ὁ Βενιζέλος βεβαίως δὲν καταλέγεται στοὺς πολὺ θρησκους, στοὺς θεοφοβούμενους. Ὅπως σὲ ὄλες τὶς σκέψεις του καὶ στὰ ἐκκλησιαστικά ζητήματα εἶναι κατεξοχὴν φιλελεύθερος²⁰. Καὶ ὡς μεγάλος πολιτικός, δὲν ἀγνοεῖ τὸ θρησκευτικὸ φαινόμενο οὔτε σνομπάρει τὴν Ἐκκλησία. Ἐνδιαφέρεται, ὡς πραγματιστὴς πού εἶναι, γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση καὶ ἐπίλυση τῶν τότε σημαντικῶν προβλημάτων, τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ κλήρου²¹. Γιὰ αὐτὸ, δὲν ξενίζει τὸ γεγονός ὅτι ἄφησε ἀμετάβλητες στὸ Σ. 1911 τίς «περὶ θρησκείας» διατάξεις τοῦ Σ. 1864, οἱ ὁποῖες ἐξασφάλιζαν προνομιακῶς τὴν προστασία τῆς ἐπικρατοῦσας θρησκείας. Ἡ διεύρυνση τῆς προστασίας τῆς θρησκείας, τῆς ἐπέκτασής της δηλαδὴ καὶ στὶς λοιπὲς γνωστὲς θρησκείες, ὑπῆρξε ἀσφαλῶς ἓνα κρίσιμο ζητούμενο, ὡστόσο τὸ Σ. 1911 περιορίστηκε τελικῶς νὰ ἐπιβεβαιώσῃ ἓνα καθεστῶς θρησκευτικῆς ἀνοχῆς, παρὰ νὰ προβλέψῃ καὶ νὰ κατοχυρώσῃ ἓνα εὐρύτερο δικαίωμα θρησκευτικῆς ἐλευθερίας, μολονότι τὸ τελευταῖο ἀποτυπώνεται, ἔστω ὡς ὑπαινιγμὸς, στὸ κείμενό του...

20. Ἔτσι, Γ. Μ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, «Ἡ συμβολὴ τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου στὰ ἐκκλησιαστικά πράγματα τῆς ἐποχῆς του» σέ: Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος ὡς νομικὸς κ.λπ., ὄπ.π. (σημ. 2), σ. 149-172, ἐδῶ σ. 171-172 [Προσδημοσίευση στὰ Νομοκανονικά 1/2002, σ. 15-40], ἐδῶ σ. 39-40 καὶ ἤδη ΣΤΟΥ ΙΔΙΟΥ: Ζητήματα βυζαντινοῦ καὶ ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου, τ. II, Ἀθήνα – Κομοτηνὴ: ἔκδ. Ἀντ. Σάκκουλα, 2008, σ. 333-356.

21. Βλ. Γ. Μ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, «Σχέσεις Πολιτείας καὶ Ἐκκλησίας: ἡ περίπτωση τῆς Κρήτης» σέ: Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος καὶ οἱ συνταγματικὲς ἀναθεωρήσεις κ.λπ., ὄπ.π. (σημ. 2), σ. 131 ἐπ., ἐδῶ σ. 132-135.